

Ks. JAN JERZY JASIEWICZ
GDAŃSKIE SEMINARIUM DUCHOWNE

**TRADYCJA LITURGICZNO-MUZYCZNA
KOŚCIOŁA MARIACKIEGO W GDAŃSKU
W ŚWIELE KODEKSU *Ms. Mar. F 405*
Z BIBLIOTEKI PAN W GDAŃSKU**

WSTĘP. 1. KRYTYKA ZEWNĘTRZNA KODEKSU. 2. ANALIZA
PALEOGRAFICZNA. 3. KRYTYKA WEWNĘTRZNA RĘKOPISU.
4. *PROPRIUM DE TEMPORE*. 5. *PROPRIUM DE SANCTIS*. 6. *COMMUNE*
SANCTORUM. 7. *HYMNARIUM*. 8. STRUKTURA OFICJÓW. 8.1. *VESPERAE*.
8.2. *COMPLETORIUM*. 8.3. *MATUTINUM*. 8.4. *LAUDES*. 8.5. *HORAE MINORES*.
9. PROBLEMATYKA MUZYCZNA. 10. CZAS I MIEJSCE POWSTANIA
MANUSKRYPTU. ZAKOŃCZENIE.

WSTĘP

Istotne znaczenie dla poznania polskiej kultury muzycznej ma wnikliwe badanie źródeł, a w szczególności tych kodeksów rękopiśmiennych, które powstały przed reformą Soboru Trydenckiego (1545-1563). Manuskrypty liturgiczne są bowiem nieocenionym źródłem wiedzy o dawnej kulturze muzycznej. Przekazują one wartościowe informacje zarówno o dorobku europejskim, jak i wyrosłej na tym fundamencie twórczości rodzimej.

Polska kultura muzyczna tamtego czasu, której istotny obszar stanowił chorał gregoriański, reprezentuje szeroki wachlarz zróżnicowanych tradycji, będących skutkiem oddziaływania różnych ośrodków kultu religijnego średniowiecznej Europy. Wskazanie zatem specyfiki polskiej monodii liturgicznej i ustalenie rodzimego dorobku jest uzależnione od konfrontacji tekstów i melodii naszych rękopisów ze źró-

dłami europejskimi. Niestety, do naszych czasów nie zachowało się zbyt wiele cennych źródeł¹. Niewielka płaszczyzna komparatystyczna może zatem stwarzać pewną trudność dla badacza w ukazaniu związków, najczęściej genetycznych, między różnymi i liczącymi się w średniowieczu ośrodkami. Niemniej podjęcie studiów źródłowych w tym zakresie wydaje się być potrzebą chwili, ponieważ proces niszczenia zachowanych jeszcze ksiąg liturgicznych nieubłaganie postępuje i coraz bardziej utrudnia odczytanie zawartych w nich treści.

Wśród poważnych ośrodków okresu późnego średniowiecza, których tradycja liturgiczno-muzyczna jest udokumentowana poprzez zachowane manuskrypty², wymienić należy niewątpliwie gród nad Motławą, którego wielkie świątynie, w których celebrowano liturgię, chociaż często w ciągu wieków zmieniane i przeobrażane, nadal istnieją i fascynują.

W dojrzałym średniowieczu bogactwo liturgii w dużej mierze zależało od zaangażowania w sprawowanie codziennego kultu duchowieństwa kościołów katedralnych i kolegiackich, a także mnichów i mniszek w klasztorach³. Jednakże zasadniczy wpływ na kształtowanie się liturgii wewnątrz Kościoła łacińskiego miał ruch monastyczny, którego ojcem na Zachodzie był św. Benedykt z Nursji (480-550), który w swojej regule potwierdził centralne miejsce, jakie w życiu wspólnoty zajmuje stały ideał codziennej modlitwy – *officium divinum*, wraz z nauką i pracą fizyczną⁴. I chociaż pod względem formy, zwyczajów i tekstu liturgia rozwijała się nadal, to jednak główne jej elementy zostały ustalone do X wieku.

Pod koniec XII wieku, w czasie trzeciej wyprawy krzyżowej⁵, powstał Zakon Szpitalny Najświętszej Maryi Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie. Reguła, którą przyjął była pochodną reguł: Joanitów (w kwestiach szpitalnych) i Templariuszy (w sprawach militar-

¹ S. Sawicka, *Straty wojenne zbiorów polskich w dziedzinie rękopisów iluminowanych*, Warszawa 1952, s. 60.

² Zbiór rękopisów muzycznych pochodzących z Kościoła Mariackiego w Gdańsku, reprezentujących tradycję liturgiczną Zakonu Krzyżackiego, znajduje się aktualnie w Dziale Zbiorów Specjalnych Biblioteki PAN w Gdańsku.

³ J. Harper, *Formy i układ liturgii zachodniej od X do XVIII wieku*, Kraków 2002, s. 23.

⁴ J. Jasiewicz, *Antyfonarz Ms. Mar. F 404 z Biblioteki Gdańskiej PAN jako źródło przekazu krzyżackiej tradycji liturgiczno-muzycznej*, Libri Gedanenses, Gdańsk 2007 (w druku).

⁵ U. Arnold, *Zakon krzyżacki. Z Ziemi Świętej nad Bałtyk*, Toruń 1996, s. 14.

nych)⁶. 19 lutego 1199 roku nastąpiła zmiana Reguły związana z przekształceniem wspólnoty w zakon rycerski. Konsekwencją tego aktu prawnego było zapoczątkowanie szeregu nadań na rzecz Zakonu, co umożliwiło mu osiedlanie się w całym obszarze śródziemnomorskim i europejskim, aż po Prusy i Inflanty⁷. Krzyżacy, sprowadzeni przez Konrada Mazowieckiego w 1226 roku dla obrony kraju przed Prusami, założyli tam państwo krzyżackie, które przetrwało aż do sekularyzacji⁸. Legat papieski, Wilhelm z Modeny, podzielił jego terytorium na cztery diecezje: chełmińską, pomezańską, sambijską i warmińską, podległe metropolii prusko-liwońskiej (ryskiej)⁹. Krzyżacy, dążąc do niezależności liturgii w Prusach, przyjęli własny ryt oparty na *Notula Dominorum Theutonicorum*, zatwierdzony przez papieża Innocentego IV i Aleksandra IV¹⁰. Od 1244 roku w *officium divinum* Krzyżacy przejęli brewiarz Dominikanów prowincji polskiej, z którym zetknęli się w Prusach, a odrzucili dotąd używany w liturgii jerozolimskiej (*ritus ecclesiae Dominici Sepulcri Hierosolymitani*)¹¹. Wielki mistrz Burchard von Schwanden (1283-1290) wprowadził go w całym kraju zakonnym i na Pomorzu, zarówno w rycerskim Zakonie Niemieckim jak i we wszystkich parafiach¹². W latach 1308-1309 Krzyżacy opanowali Pomorze Gdańskie i wcielili je do swego państwa, chociaż ziemie te, gdy chodzi o jurysdykcję kościelną, należały do archidiakonatu pomorskiego, będącego częścią diecezji włocławskiej. Krzyżacy próbowali trzykrotnie, ale bezskutecznie, odłączyć archidiakonat pomorski od diecezji włocławskiej i utworzyć oddzielną diecezję ze stolicą w Gdańsku¹³. Jednakże ryt krzyżacki przyjął się w liturgii na Pomorzu Gdańskim do tego stopnia, że nawet po powrocie ziem archidiakonatu do Polski, wielu księży z Pomorza pragnęło zachować

⁶ J. Trupinda, *Reguła Zakonu Szpitala Najświętszej Maryi Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie*, Malbork 2002, s. 9.

⁷ U. Arnold, *Zakon krzyżacki. Z Ziemi Świętej nad Bałtyk*, dz. cyt., s. 7.

⁸ K. Górski, *Państwo Krzyżackie w Prusach*, Gdańsk-Bydgoszcz, s. 1946, s. 45.

⁹ A. Liedtke, *Zarys dziejów diecezji chełmińskiej*, *Nasza Przeszłość* 34(1971), s. 67.

¹⁰ Papież Innocenty IV (13.02.1244 r.), papież Aleksander IV (6.03.1257 r.). Por. *Studia nad liturgią Dominikanów w Polsce 1222-1972*, red. J. Kłoczowski, t. 1, Warszawa 1975, s. 180.

¹¹ H. Piwoński, *Kult świętych w zabytkach liturgicznych Krzyżaków w Polsce*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, 47(1983), s. 316.

¹² M. Tümler, *Der Deutsche Orden im Werben, Wachsen und Wirken bis 1400, mit einem Abriss der Geschichte des Ordens von 1400 bis zur neuesten Zeit*, Wien 1955, s. 443.

¹³ H. Piwoński, *Hymny brewiarzowe w zabytkach liturgiczno-muzycznych Krzyżaków w Polsce. Studium muzykologiczne*, Kielce 1989, s. 3.

w użyciu brewiarze krzyżackie i wbrew woli ordynariusza uzyskali na to przywilej papieża Aleksandra VI¹⁴. Ponadto wizytacje archidiakonu pomorskiego z lat 1583-1597, czyli ponad pół wieku od sekularyzacji, wykazują, że w wielu parafiach używano jeszcze krzyżackich ksiąg liturgicznych¹⁵. Zatem badania prowadzone nad stanem muzyki religijnej polskiego średniowiecza nie mogą pominąć śpiewu liturgicznego zarówno w Prusach jak i na Pomorzu.

Przedmiotem niniejszego artykułu jest rękopis muzyczny – antyfonarz *Ms. Mar. F 405*, który był niegdyś własnością Kościoła Mariackiego w Gdańsku¹⁶. Aktualnie przechowywany jest w Dziale Zbiorów Specjalnych Biblioteki Gdańskiej PAN, podobnie jak kilka innych rękopisów mariackich, wśród których znajduje się *Ms. Mar. F 404*, który stanowił szczególny punkt odniesienia w analizie źródłowo-muzykologicznej omawianego zabytku. Celem zasadniczym prowadzonych analiz było bowiem studium nad pierwotną formą antyfonarza krzyżackiego, poprzez konfrontację z liturgikami reprezentatywnymi dla innych europejskich tradycji liturgiczno-muzycznych, diecezjalnych¹⁷ i zakonnych¹⁸, oraz tych ośrodków życia duchowego Zakonu Niemieckiego, których tradycja została lepiej udokumentowana poprzez zachowane rękopiśmienne księgi liturgiczne¹⁹.

Antyfonarz jako całość nie był dotychczas przedmiotem zainteresowań badawczych. Wybrane zagadnienia szczegółowe, takie jak: hymny, sekwencje czy kult świętych, były przedmiotem badań H. Piwońskiego²⁰, natomiast Cz. Grajewski²¹ wzmiankuje manuskrypt w kontekście problematyki dyferencji psalmodycznych.

¹⁴ T. Hirsch, *Die Ober-Pfarkirche von St. Marien in Danzig in ihren Denkmälern und ihren Beziehungen zum kirchlichen Leben Danzigs überhaupt*, Th. 1, Danzig 1843, s. 214.

¹⁵ H. Piwoński, *Kult świętych*, dz. cyt. s. 338.

¹⁶ Świadczy o tym okrągła pieczęć z herbem kościoła, widoczna na dolnym marginesie pierwszej karty.

¹⁷ *Corpus Antiphonarium Officii. Manuscripti cursus Romanum*, ed. R. J. Herbert, t. 1, Roma 1963.

¹⁸ *Corpus Antiphonarium Officii. Manuscripti cursus monasticus*, ed. R. J. Herbert, t. 2, Roma 1965.

¹⁹ W tym przypadku chodzi głównie o rękopiśmienne antyfonarze z Chełmży, które wraz z biblioteką kapitulną dotarły w 1862 roku do Pelplina. Aktualnie w tamtejszej Bibliotece Seminaryjnej przechowywane są następujące kodeksy proveniencji krzyżackiej: L10 i L19 – XIV w., L5 i L6 – 1419 r. Por. E. Hinz, *Z dziejów muzyki kościelnej diecezji chełmińskiej*, Pelplin 1994, s. 11.

²⁰ Tenże, *Hymny brewiarzowe*, dz. cyt.; tenże, *Indeks sekwencji w zabytkach liturgicznych Krzyżaków w Polsce*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne

1. KRYTYKA ZEWNĘTRZNA KODEKSU

Ms. Mar. F. 405 nie jest liturgikiem kompletnym²². W rękopisie nie ma jakiegokolwiek informacji o jego nazwie. W Katalogu O. Gunthera²³ figuruje pod nazwą *Antiphonarium*. Nazwa ta jest adekwatna do zawartości księgi, bowiem zawiera ona śpiewy *officium divinum*. Wymiary kodeksu pozwalają zaliczyć go do formatu wielkiego. Blok księgi w oprawie wynosi 53 x 35 cm, a karty 50 x 33cm. Oprawa kodeksu z punktu widzenia historyka spełnia bardzo ważną rolę: nie tylko zabezpiecza przed zniszczeniem cenny pergamin, ale daje również możliwość poznania ówczesnej technologii oprawy liturgicznych ksiąg, a niekiedy jest jedyną przesłanką w kwestii ustalenia proveniencji kodeksu i jego losów. Oprawę *Ms. Mar. F 405* stanowią dwie dębowe deski o grubości ok. 1,5 cm, obciągnięte skórą koloru ciemnobrązowego. Jest to typ oprawy pełnej. Okładziny połączone są z blokiem księgi techniką zwieżów grzbietowych, których widocznym śladem są tzw. garby, odcisnięte na skórze grzbietu w postaci poprzecznych zgrubień, których jest osiem. Skóra na obu okładzinach jest ściemniała, wytarta, miejscami popękana i nie posiada żadnych zdobień. Od strony wewnętrznej brak jest wyklejek. Jedynie do wnętrza górnej okładki przyczepiono papierową kartę z informacją: „Rękopis ten został odzyskany z rozproszenia wojennego w roku 1945 dzięki staraniom Warmińskiego Seminarium Duchownego – *Hosianum*, w Olsztynie w dniu 20 maja 1953 roku”²⁴. Obie okładki rękopisu chronione są przez narożne, metalowe okucia oraz dwie metalowe sztaby biegnące wzdłuż krawędzi okładzin, górnej i dolnej. Z tej ostatniej wystają dwa metalowe zaczepy z otworami²⁵. Prawdopodobnie do tych otworów montowany był łańcuch, który przytwierdzał ciężką księgę do pulpitu. Zwierciadło oprawy zdobi metalowa rozeta. Do krawędzi dolnej okładki przytwierdzone zostały dwa skórzane pasy zakończone metalowymi zaczepami, które zapinane są na dwóch bolcach wmon-

49(1984), s. 221-244; tenże, *Kult świętych*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, 47(1983), s. 313-362.

²¹ Tenże, *Formuły dyferencyjne psalmodii brewiarzowej w źródłach polskich*, Toruń 2004.

²² Brak jest kart początkowych, w tym karty tytułowej.

²³ O. Gunther, *Die Handschriften der Kirchenbibliothek von St. Marien in Danzig*, Danzig 1921, s. 456.

²⁴ Taka sama informacja znajduje się na wewnętrznej wyklejce *Ms. Mar. F 404*.

²⁵ Podobny element występuje w krzyżackim L19 datowanym na XIV w.

towanych w fronton oprawy. Pomimo zastosowanych zabezpieczeń upływ czasu oraz niekorzystne warunki, w jakich księga była przechowywana, zrobiły swoje. Liturgik nosi ślady częstego używania²⁶. Ślady zniszczeń mechanicznych widoczne są w postaci zadrapań i cięć ostrym narzędziem. Szczególnie wytarte i zabrudzone są dolne rogi kart. Na wielu foliach można zauważyć ślady wilgoci, pleśni a także zniszczenia dokonane przez robactwo.

Treść antyfonarza została zapisana obustronnie na 222 pergaminowych kartach o jasnożółtym odcieniu, noszących cechy pergaminu północnego, zwanego *charta theutonica*. Miał on zastosowanie w ówczesnej Europie, głównie na terenie Niemiec, północnej Francji, a także Węgier i Polski. Rękopis nie posiada oryginalnej paginacji. Została ona wykonana cyframi arabskimi w późniejszym czasie ołówkiem. Jest ona ciągła i nie uwzględnia ubytków. Odczytanie tekstu łacińskiego oraz zapisu muzycznego nie sprawia większej trudności. Gdziekolwiek widoczne są ślady przenikania inkaustu ze strony *verso* na stronę *recto* i odwrotnie. Największe wątpliwości budzą pełne abrewiacji noty rubrycystyczne oraz marginalne dopisy²⁷, których zróżnicowany dukt pisma, wskazujący na wielu autorów tych poprawek, jest często bardzo niestaranny, a przez to mało czytelny.

2. ANALIZA PALEOGRAFICZNA

Pole zapisu karty wyznaczone przez szerokie marginesy²⁸, obejmuje tekst liturgiczny oraz zapis nutowy. Na każde z nich przypada 11 systemów czteroliniowych²⁹. Tekst liturgiczny zapisany został minuskułą gotycką zwaną teksturą, powszechnie używaną w średniowieczu, zwłaszcza do pisania ksiąg liturgicznych. Minuskułą pisane są także noty rubrycystyczne, jak również pierwsze litery imion świętych oraz Osób Boskich, które nie inicjują zdania³⁰. W tym miejscu należy również wspomnieć o powszechnym zjawisku skracania wyrazów, czyli abrewiacji. Szczególnym miejscem stosowania średniowiecznej abrewiatury przez suspensję, kontrakcję i znaki tyrońskie, są wspo-

²⁶ Znajdujące się na kartach 62 i 63 plamy i ślady zastygłego wosku, mogą świadczyć o śpiewie *officium divinum* przy świecach.

²⁷ Np. karta 34, 165.

²⁸ Szerokość marginesów: zewnętrzny – 6,5 cm; wewnętrzny – 4,5 cm; górny – 3,5 cm; dolny – 8 cm.

²⁹ Wyjątek stanowią karty, na których umieszczone są dość obszerne noty rubrycystyczne lub podawany jest łaciński tekst hymnów – karty 209-222.

³⁰ A. Gieysztor, *Zarys dziejów pisma łacińskiego*, Warszawa 1973, s. 127.

mniane już noty rubrycystyczne. Szerokie zastosowanie systemu skrótów było na ówczesne czasy najlepszą metodą na efektywne wykorzystanie drogiego materiału pisarskiego. Występująca w *Ms. Mar. F 405* majuskuła gotycka ma swoje źródło w dawnych formach pisma łacińskiego, zwanych kapitałą i uncją³¹. Częstym elementem zdobniczym tego typu pisma jest zdwajanie linii, dodawanie kresek i kółek oraz innych elementów zdobniczych, które wypełniają zamknięte powierzchnie liter.

Warstwa muzyczna zanotowana została czarnym tuszem na czteroliniowych czerwonych systemach. Znaki muzyczne pisane są tzw. notacją gotycką – *nota rombica*³². Ten rodzaj zapisu przyjęły skryptoria diecezjalne, w przeciwieństwie do wielu zakonnych, gdzie przeważała *nota quadrata*³³. Poszczególne neumy wykazują cechy charakterystyczne dla okresu późnego średniowiecza³⁴. Najważniejsze z nich to: pojedyncze – *punctum* i *virga*, oraz złożone – *pes*, *clivis*, *scandicus*, *climacus*, *torculus* i *porrectus*, typowe dla notacji gotyckiej z XIV i XV wieku. W kodeksie występują trzy rodzaje kluczy muzycznych: C, F i G. Nie mają one stałego położenia na nutownicy. Dla uniknięcia wychodzenia poza czterolinię, skryptor stosuje przesunięcia kluczy, niejednokrotnie w ramach jednego systemu liniowego³⁵. Jedynym znakiem chromatycznym jest bemol, który zawsze występuje jako znak przygodny. Za jego późniejszym dopisaniem przemawia okrągły kształt, notowany cieńszym piórem, graficznie znacznie odbiegający od stylu notacji gotyckiej³⁶. Innym znakiem muzycznym, który występuje w zakończeniach wszystkich systemów liniowych, jest kustosz³⁷. Umieszczany jest on na wysokości identycznej z realną wysokością dźwięku, który rozpoczyna tekst muzyczny w następnym systemie nutowym, celem ułatwienia wykonawcy przejścia z jednego systemu do następnego, zwłaszcza w przypadku zmiany klucza³⁸.

³¹ W. Semkowicz, *Paleografia łacińska*, Kraków 1951, s. 360.

³² P. Wagner, *Einführung in die gregorianischen Melodien*, t. 2, Leipzig 1912, s. 352.

³³ W. Semkowicz, *Paleografia łacińska*, dz. cyt., s. 510.

³⁴ A. Sutkowski, *Cechy paleograficzne notacji muzycznych w polskich rękopisach średniowiecznych*, w: *Musica Medii Aevii*, t.1, Kraków 1966, s. 64

³⁵ Np. karta 20 – responsorium *Exaltare Domine*; karta 35 – responsorium *Accepit Jesus calicem*.

³⁶ Np. karta 4v, 62, 105.

³⁷ W. Semkowicz, *Paleografia łacińska*, dz. cyt., s. 502.

³⁸ K. Niegowski, *XV-wieczny Antyfonarz Ms. 48 z Archiwum Kapituły Katedralnej na Wawelu w świetle tradycji europejskiej*, *Saeculum Christianum* 9(2002)2, s. 119.

W wielu miejscach kodeksu na nutownicach pojawiają się pionowe i ukośne kreski dorysowane inną ręką, których zadaniem prawdopodobnie było zsynchronizowanie wielonutowych melizmatów z poszczególnymi sylabami łacińskiego tekstu.

Zdobnictwo rękopisu jest dość skromne i ściśle powiązane z liturgią brewiarzową i hierarchią świąt w kalendarzu liturgicznym. Trzon ornamentyki w tym zakresie stanowią litery inicjalne, zróżnicowane co do wielkości i kolorystyki. Inicjały ozdobne rozpoczynają w kodeksie większość śpiewów. Kolorem czerwonym i niebieskim skryptor oznaczał inicjały antyfon, responsoriów i hymnów, natomiast czarnym inicjały wersetów. Taki dobór kolorów, poza walorem dekoracyjnym, posiadał niewątpliwy walor praktyczny, ułatwiający kantrowi sprawne posługiwanie się liturgiczną księgą. Niektóre z liter spotykanych w *F 405* ozdobione są maszkaronami. Do liter szczególnie zdobionych zaliczyć należy inicjały obrazkowe niefiguralne³⁹. Umieszczone są one na prostokątnym tle wypełnionym zdobieniami bez pozostawienia miejsca na perspektywę, co jest znamienne dla gotyku⁴⁰. Ponadto rozchodzące się z zewnętrznego obramowania po bocznych marginesach wici inicjalne zaliczyć należy do motywów powszechnie stosowanych w średniowiecznym zdobnictwie książkowym.

3. KRYTYKA WEWNĘTRZNA RĘKOPISU

Badając proveniencję średniowiecznego manuskryptu, nie sposób pominąć jego kalendarza liturgicznego, będącego odbiciem roku kościelnego przeżywanego w danej wspólnocie⁴¹. Składa się on z dwóch zachodzących na siebie cykli – *temporale* i *sanctorale*. Szczególnie w *Pars de sanctis* występują różnice wśród liturgików tej samej grupy (antyfonarze), w zależności od regionu, diecezji czy zakonu. Właśnie kalendarze zakonne przejawiają wielką dynamikę w tym zakresie, a zjawisko to jest szczególnie widoczne w wieku XIV

³⁹ W rękopisie *F 405* mamy trzy przykłady tego typu inicjałów. Na karcie 4v występuje inicjał związany z responsorium */A/ngelus Domini deccendit* w I Nieszporach z *Dominica Resurrectionis*. Na karcie 21v zapisano antyfonę */V/eni sancte Spiritus* z I Nieszporów *In vigilia Penthecostes*. Obydwa inicjały są podobne do występujących w analogicznych miejscach w krzyżackim *F 404*. Trzeci inicjał tego typu występuje na karcie 180 i związany jest z antyfoną */E/stote fortes*, otwierającą oficjum *In natali unius apostoli sive plurimorum*, z części *commune sanctorum*.

⁴⁰ S. Dahl, *Dzieje książki*, Wrocław 1965, s. 97.

⁴¹ B. Nadolski, *Liturgika*, t. 2, Poznań 1991, s. 18.

i XV na terenie Polski, Czech i Węgier⁴². Dość powiedzieć, że do końca XV wieku u Dominikanów spotykamy ponad 60 zmian w kalendarzu, podobnie u Franciszkanów, natomiast u braci św. Bernarda aż blisko 90⁴³. Komparatystyka *Proprium de sanctis* w Ms. Mar. F 405 z krzyżackimi księgami liturgicznymi z terenu Prus i Pomorza⁴⁴, a także innych tradycji liturgiczno-muzycznych⁴⁵, pozwala przybliżyć pierwotną formę omawianego zabytku.

Zawartość kalendarza Ms. Mar. F 405 tworzą następujące grupy śpiewów: *Proprium de tempore* (k.4-67v), *Proprium de sanctis* (k. 70v-175v), *Commune sanctorum* (k.68-70; 180-208v) oraz *Hymnarium* (k.209-222). W niniejszym opracowaniu zostały one omówione w dwóch aspektach, a mianowicie: kalendarza liturgicznego oraz struktury oficjów.

4. *PROPRIUM DE TEMPORE*

Pierwszym kompletnym śpiewem zanotowanym w antyfonarzu F 405 jest antyfona *Alleluja, alleluja, alleluja* z *Matutinum* Niedzieli Zmartwychwstania Pańskiego⁴⁶. Wskazuje to wyraźnie, że omawiany rękopis (w dalszej części opracowania określany jako F2), stanowi drugą część dwutomowego antyfonarza, którego tom pierwszy⁴⁷ zawierał śpiewy *officium divinum* okresu Adwentu, Bożego Narodzenia i Wielkiego Postu. *Temporale* kończy oficjum *In Dedicatione Ecclesiae*⁴⁸.

⁴² B. Augustyniak, *Antyfonarz jako typ źródła liturgicznego*, w: *Źródła muzyczne. Krytyka, analiza, interpretacja*, Warszawa 1999, s. 204.

⁴³ W. Rozykowski, *Omnes sancti et sanctae Dei. Studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego*, Malbork 2006, s. 45.

⁴⁴ Do analiz wykorzystano kalendarze znajdujące się w księgozbiorach Biblioteki Gdańskiej PAN oraz Biblioteki Seminaryjnej w Pelplinie. Są to: Gdańsk – Ms. Mar. O 17 (*Breviarium*), Ms. Mar. O 18 (*Diurnale*), Ms. Mar. F 80 (*Missale*), Ms. Mar. F 404 (*Antiphonarium*); Pelplin – L5, L6, L10 i L19 (wszystkie kodeksy są antyfonarzami). Uwzględnione zostały także kalendarze krzyżackie zamieszczone w Statutach Zakonu z lat 1324 i 1442. Por. W. Rozykowski, *Omnes sancti et sanctae Dei. Studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego*, dz. cyt., s. 19.

⁴⁵ Chodzi o manuskrypty Zakonu Dominikanów i Franciszkanów. Por. tamże, s. 255.

⁴⁶ Ms. Mar. F 405 jest w tym względzie tożsamy z Ms. Mar. F 404.

⁴⁷ Aktualne miejsce przechowywania tego rękopisu nie jest znane.

⁴⁸ Krzyżackie L6 i L10 zamieszczają to oficjum po *De Corpore Christi*.

W analizie porównawczej autor posługuje się *Corpus Antiphonarium Officii*⁴⁹, zawierającym zestawienie dwunastu tradycji liturgicznych zachodnio-europejskich: diecezjalnych⁵⁰ oraz zakonnych⁵¹. Wykorzystane zostały także antyfonarze z Biblioteki Seminarnej w Pelplinie – L6 i L10 oraz krzyżacki *Ms. Mar. F 404* (określany w dalszej części opracowania jako F1).

W części *de tempore*, różnice występujące pomiędzy wymienionymi kodeksami wydają się być niewielkie. Podobnie jak większość z nich, F2 notuje dni powszednie po *Dominica Resurrectionis*. Jedynie zakonne F i L podają wyłącznie antyfony. Liturgię dni powszednich po niedzieli w oktawie Wielkanocy wyodrębniają F1, F2, G, B oraz L10. Tylko antyfonarz z Benewentu zamieszcza *Feria II*. Dni powszednie przed uroczystością Wniebowstąpienia Pańskiego znajdujemy w F1, F2, L6, L10 oraz zakonnym D. W wymienionych rękopisach notowane są wyłącznie antyfony do *Benedictus* i *Magnificat*. Ustanowione przez Winrycha von Kniprode (1352-1382) *Ascensionis Domini* (*totum duplex*), znajduje się na listach świąt diecezji pomezańskiej i sambijskiej⁵². W F1, F2, L6, L10 zapisano liturgię godzin z Niedzieli po oktawie Wniebowstąpienia. Kodeks z Bambergu poprzestaje w tym miejscu na zaznaczeniu liturgii w oktawie. Większość liturgików podaje dni oktawy Zesłania Ducha Świętego. Wyjątkiem w tej kwestii są zakonne D i H. Z kolei zakonne H i L notują Niedzielę w oktawie Zesłania Ducha św., natomiast pozostałe kodeksy, w tym F2, tego nie czynią.

Ważnym uzupełnieniem w *Proprium de tempore* średniowiecznych liturgików były dwie uroczystości: Trójcy Św., w niedzielę po Zesłaniu Ducha Św. oraz Boże Ciało, przypadające w następny czwartek⁵³. Wierne temu układowi pozostają F1, F2, L6, L10, C, G, B, E, M, V oraz zakonne R, D i S. W pozostałych kodeksach zakonnych uroczystość Trójcy Św. jest notowana w różnych miejscach kalendarza liturgicznego⁵⁴.

⁴⁹ *Corpus Antiphonarium*, dz. cyt.

⁵⁰ Antyfonarz z Compiègne (C), antyfonarz francuski z Durham (G), antyfonarz z Bambergu (B), antyfonarz z Ivree (E), antyfonarz z Monzy (M), antyfonarz z Verony (V).

⁵¹ Antyfonarz Hartkera (H), antyfonarz z Rheinau (R), antyfonarz z Saint-Denis (D), antyfonarz z Silos (S), antyfonarz z Saint-Maur-les-Fosses (F), antyfonarz z Benewentu (L).

⁵² H. Piwoński, *Kult świętych*, dz. cyt., s. 336.

⁵³ J. Harper, *Formy i układ liturgii zachodniej od X do XVIII wieku*, dz. cyt., s. 68.

⁵⁴ Antyfonarz Hartkera – po V Niedzieli po Objawieniu Pańskim; L – po oficjum o św. Andrzeju; F – dopiero po *Commune sanctorum*.

Interesujący i wart odnotowania wydaje się być zapis w *temporale* F2 śpiewu *Kyrie eleyson* w oficjum z Niedzieli Zmartwychwstania Pańskiego, ponieważ śpiew ten, będąc integralną częścią *Ordinarium missae*, zasadniczo nie łączy się z *officium divinum*. Problem ten zostanie omówiony w części poświęconej zagadnieniom związanym ze stroną muzyczną antyfonarza.

5. *PROPRIUM DE SANCTIS*

W odróżnieniu od *Pars de tempore*, w części o świętych spotykamy się z większymi ubytkami kart, co sprawia, że niektóre formularze godzin brewiarzowych są niekompletne.

Tę część kalendarza liturgicznego otwierają dwie antyfony do *Magnificat* – *Stabunt iusti in magna* oraz *Tanto tempore vobiscum* z oficjum *In nativitate sanctorum apostolorum Philippi et Jacobi* (k. 70v). Są one identyczne z notowanymi w diecezjalnym antyfonarzu z Bambergu oraz w krzyżackich F1, L6 i L10. Formularz ten wprowadził do liturgii Zakonu wielki mistrz Siegfried von Feuchtwangen (1303-1311) w celu podkreślenia związków Zakonu z Ziemią Świętą⁵⁵. Wszystkie wspomniane kalendarze krzyżackie odnotowują ten formularz 1 maja jako *festum duplex*⁵⁶. W wykazach świąt przyjętych w diecezjach pomezańskiej (1411) i sambijskiej (1427) zaznaczono, że m.in. tym właśnie świętym w miesiącu maju należało oddawać należną cześć⁵⁷. Kolejnym oficjum zanotowanym w F2 jest *Inventione s. Crucis* (k. 71v), którego rangę na *totum duplex* podniósł na kapitule w Wenecji wielki mistrz Gottfried von Hohenlohe (1297-1303)⁵⁸. Na kartach 73v-75v zamieszczono formularz święta Cierniowej Korony, które Dominikanie zaczęli obchodzić 4 maja, podobnie jak w wielu diecezjach od drugiej połowy XIII w. Liturgię tego święta Krzyżacy

⁵⁵ H. Piwoński, *Kult świętych*, dz. cyt., s. 320.

⁵⁶ W średniowiecznym kalendarzu istniały dwie podstawowe kategorie świąt: *simplex* – ryt zwyczajny i *duplex* – ryt zdwojony. W ramach tego drugiego wyodrębniano klasy określające hierarchię świąt: *Festum principale duplex (totum duplex)*, *Festum duplex*, *Festum semiduplex*, *Festum simplex – IX lectiones*, *Festum simplex – III lectiones* oraz *commemoratio*. W przypadku F2 określenia te występują sporadycznie, dlatego klasę danego święta można różnicować poprzez bardziej lub mniej rozbudowaną strukturę oficjum zanotowaną w kodeksie.

⁵⁷ J. Wiśniewski, *Średniowieczne synody pomezańskie. Dekanat sztumski (1601-1821)*, Elbląg 1998, s. 47.

⁵⁸ W. Rozynkowski, *Omnes sancti et sanctae Dei. Studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego*, dz. cyt., s. 54.

przyjęli od pruskich domów dominikańskich⁵⁹. Brak jest natomiast w F2 drugiego święta narzędzi męki Chrystusa – św. Włóczni (*Lancea Domini*), które Krzyżacy obchodzili od 1452 roku w piątek po Białej Niedzieli⁶⁰. Jedynym śpiewem przypisanym do oficjum *Johannis ante Portam Latinam* (k. 75v), obchodzonym 6 maja, jest antyfona do *Magnificat* – *In ferventis olei*. Podobnie jest w antyfonarzu L10 (k. 98v). Dużą zbieżność pomiędzy F2 i L10 widać w następnych oficjach. W formularzu *In Nativitate s. Johannis Baptistae* (k. 76-79v) jedyna różnica polega na tym, że L10 w I Nieszporach notuje hymn *Ut queant laxis resonare*, natomiast F2 zamieszcza ten śpiew w *hymnarium* na końcu rękopisu (k. 213v). Obydwa kodeksy zamieszczają także antyfony do *Benedictus* i *Magnificat* z *Feria II*, *Feria III* i *Feria IV* po Narodzeniu św. Jana Chrzciciela. Podkreślenie rangi danego święta poprzez notowanie w kalendarzu jego oktawy czy dni ferialnych, było praktyką powszechnie stosowaną. W tym przypadku koresponduje to m. in. ze wskazaniem synodu diecezji pomezańskiej z 1411 roku, na którym postanowiono, że szczególną cześć w miesiącu czerwcu należało oddać św. Janowi Chrzcicielowi oraz Apostołom Piotrowi i Pawłowi⁶¹. Kolejny formularz zamieszczony w F2 – *Iohannis et Pauli martyrum* (k. 80v-82), zawiera, podobnie jak L10, jedynie śpiewy *Matutinum*⁶², *Laudes* oraz antyfony do *Benedictus* i *Magnificat*.

Na kartach 82v-87v zanotowano w F2 pełne oficjum (3 Nokturny) z uroczystości św. Piotra i Pawła. Wszystkie kodeksy krzyżackie notują je w randze *duplex*⁶³. Różnica pomiędzy F2 a L10 polega znowu jedynie na sposobie zanotowania hymnu w strukturze tego oficjum⁶⁴. Większość zachodnich liturgików diecezjalnych⁶⁵ podaje w Nokturnach tylko responsoria, przy czym w jednym przypadku występuje różnica pomiędzy F2 a B, M i V, polegająca na zamianie miej-

⁵⁹ J. J. Kopeć, *Męka Pańska w religijnej kulturze polskiego średniowiecza. Studium nad pasyjnymi motywami i tekstami liturgicznymi*, Warszawa 1975, s. 241.

⁶⁰ H. Piwoński, *Kult świętych*, dz. cyt., s. 335.

⁶¹ J. Wiśniewski, *Średniowieczne synody pomezańskie. Dekanat sztumski (1601-1821)*, dz. cyt., s. 47.

⁶² W tym przypadku notowane są tylko 3 responsoria.

⁶³ W. Rozyrkowski, *Omnes sancti et sanctae Dei. Studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego*, dz. cyt., s. 55.

⁶⁴ L10 zamieszcza hymn *Aurea luce et decore* w I Nieszporach, natomiast F2 w *hymnarium* (k. 214).

⁶⁵ Wyjątek stanowi antyfonarz francuski z Durham (G) z XI w., który nie notuje tego formularza.

sca śpiewu w Nokturnach⁶⁶. Następne pełne oficjum to *In commemoratione s. Pauli* (k. 87v-92). Podobnie jak poprzednio, występuje tutaj duża zbieżność pomiędzy F2 a L10, natomiast różnice z zachodnimi C, B, E, M i V polegają głównie na zamianie miejsc danego śpiewu, ale w ramach tego samego Nokturnu. Na kartach 92v-97v zanotowano w F2 pełne oficjum z oktawy święta Narodzenia św. Jana Chrzciciela. Tego oficjum nie notują kodeksy zachodnie. Główną przyczyną jego braku w krzyżackich F1, L6 i L10 jest ubytek kart. Wskazuje na to kolejne oficjum – *De s. Margaretha* (k. 97v-101v), którego zapis w F2 jest identyczny zarówno z F1 jak i L10. Z podobną sytuacją spotykamy się w związku z oficjum o św. Marii Magdalenie (101v-107v), które wskazuje na tożsamość całości śpiewów F2 i F1, natomiast tylko części z nich (antyfony do *Benedictus* i *Magnificat*) z L10.

Krzyżacy wielką czcią otaczali św. Annę. Jej liturgiczne wspomnienie podniósł do rangi *semiduplex* wielki mistrz Werner von Orseln (1324-1330)⁶⁷. *Historia de s. Anna* (k. 107v-111v) notowana w F2 jest identyczna z F1 i L10, chociaż w przypadku tego ostatniego kodeksu formularz notowany jest po oficjum *S. Jacobi Apostoli*, którego nie uwzględniają F1 i F2. Miesiąc sierpień rozpoczyna oficjum *Ad vinculam s. Petri Apostoli* (k. 111v-112), które notuje podobnie jak F1 i L10 tylko trzy śpiewy: ant. *Tu es pastor ovium*, resp. *Surge Petre* oraz ant. do *Magnificat* – *Angelus Domini*. Kolejne oficja – *Inventio s. Stephani* (k. 112-117) oraz *In natali s. Laurentii* (k. 117v-121v) mają po 3 Nokturny. Wszystkie śpiewy są identyczne w F1, F2 i L10, przy czym formularz o św. Wawrzyńcu notowany jest w L10 po *Transfiguratione Domini*, którego nie uwzględniają F1 i F2.

W formie jednego śpiewu – ant. *Inclitus martyr Tyburcius*, odnotowano w F2, F1 oraz L10 formularz *In natali s. Tyburtii*.

Uroczystość Wniebowzięcia NMP (k. 122-126v) w randze najwyższej – *totum duplex*, notują wszystkie kodeksy, chociaż układ poszczególnych śpiewów w Nokturnach bywa różny⁶⁸.

W okresie średniowiecza rozszerzono świętowanie najważniejszych świąt na osiem dni, na tzw. oktawę. W krzyżackich F1, F2 i L10 znalazło to swoje odbicie w zestawach antyfon do *Benedictus* i *Magnificat*, których nie notują kodeksy zachodnio-europejskie. Po oficjum

⁶⁶ Responsorium *Petre amas me*, występujące jako trzecie z kolei w II Nokturnie F2, w B, M i V notowane jest jako trzecie ale w Nokturnie III.

⁶⁷ W. Rozynkowski, *Omnes sancti et sanctae Dei. Studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego*, dz. cyt., s. 56.

⁶⁸ Np. 3 resp. II Nokturnu *Beata es virgo Maria* w F1, F2, L10, występuje jako 3 resp. III Nokt. w B, E, M, V.

Assumptio Mariae zachodnie H, R, D, F, S i L zgodnie notują *Decolatio s. Johannis Baptistae*, natomiast F1, F2 i L10 przed tym oficjum uwzględniają jeszcze *In natali s. Augustini*. Na kolejnych kartach F2 (137v-141) zanotowano oficjum *In Nativitate BVM*, które podają także F1 i L10, zachodnie C i M, oraz z pewnymi zmianami w układzie II i III Nokturnu, diecezjalne B, E i V. Następne dwa oficja przypadają na wrzesień. Są to: *In Exaltatione S. Crucis* (k. 141-143) oraz *In festo s. Michaelis* (k. 143v-147v). Występują one także w F1, L10 oraz zachodnich C, B, E, M i V. Świętych związanych z październikiem reprezentuje oficjum *De s. Hedwigis* (k. 147v-152v), rozpoczynające się antyfoną *Laetare Germania*. Ma ono formę rymowaną⁶⁹ i poświęcone jest św. Jadwidze Śląskiej. W takiej formie, jedynie z niewielką zmianą, notowane jest w F1⁷⁰.

Kalendarz liturgiczny listopada otwiera oficjum *In festo Omnium Sanctorum* (k. 153-155v). Ze względu na liczne ubytki kart tego formularza w innych kodeksach, które notują tylko poszczególne fragmenty godzin brewiarzowych, nie jest możliwa komparatystyka całego materiału. Niemniej zachowane części oficjum w kodeksach C, B, E, V, L6 i L10 są tożsame z analogicznymi w F2. Brak natomiast tego formularza w rękopisie F1. W dalszej kolejności w kalendarzu krzyżackim F2 notowane są w listopadzie następujące oficja: *In natali s. Martini* (k. 155v-160), *De s. Elisabeth* (k. 160-165), *De Praesentationis Mariae Virginis in templo* (k. 165v-169v), *In natali s. Ceciliae* (k. 169v-173v), *In natali s. Clemente* (k. 173v-175v) oraz *In festo s. Katharine* (175v-179v). Takie następstwo oficjów zachowują F1, L6 i L10. O zwróceniu szczególnej uwagi na te właśnie święta mówią dokumenty wspomnianego już synodu diecezji pomezjańskiej z 1411 roku⁷¹. Wysokie poważanie zwłaszcza Elżbiety (oficjum w randze *totum duplex*), jako świętej, której życie związane było w sposób szczególny z posługą charytatywną i szpitalnictwem, jest cechą charakterystyczną Zakonu Krzyżackiego. Do kalendarza liturgicznego Zakonu trafiła już w początkowej fazie kodyfikacji krzyżackiej liturgii, pomimo że na ołtarze została wyniesiona niewiele lat wcześniej przez papieża Grzegorza IX w 1235 roku⁷². Tę część antyfonarza F2 kończy oficjum o św. Katarzynie. Podobnie jak F2, formę kompletną

⁶⁹ Zob. art. J. Jasiewicza w niniejszym tomie.

⁷⁰ Antyfona do *Magnificat* w F2 – *O mira Dei bonitas*, w F1 notowana jest jako antyfona do *Benedictus*.

⁷¹ W. Rozykowski, *Omnes sancti et sanctae Dei. Studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego*, dz. cyt., s. 62.

⁷² U. Arnold, *Zakon krzyżacki. Z Ziemi Świętej nad Bałtyk*, dz. cyt., s. 131.

podają F1, L6 oraz L10. Brak jest natomiast oficjów o św. Elżbiecie oraz św. Katarzynie w zachodnich C, B, E, M oraz V.

Komparatystyka kalendarzy krzyżackich w poszczególnych kodeksach wskazuje, że stanowią one odbicie ogólnego kalendarza obowiązującego w Kościele katolickim w Europie. Wynikało to z przyjęcia podstawowej tradycji liturgicznej. Zasadniczy zrąb każdego wykazu świętych był zatem podobny zarówno dla tradycji diecezjalnych, jak i zakonnych. Wzajemną zależność i podobieństwo kalendarzy daje się zauważyć na terenie wspomnianych już diecezji wchodzących w skład państwa krzyżackiego oraz kodeksów zakonnych, w kwestii gradacji wielu świąt. Bywają jednak i różnice w tej kwestii⁷³, chociaż zmiany nie są wielkie i wynikają głównie z lokalnych akcentów liturgicznych. Większe różnice widoczne są natomiast w zestawieniu kalendarzy występujących na terenie państwa zakonnego z używanymi w sąsiednich diecezjach, będących częścią struktur Kościoła polskiego (diecezja włocławska)⁷⁴.

Kalendarze krzyżackie cechuje większa stabilność. Od lat pięćdziesiątych XIII stulecia do połowy wieku XV, poza wprowadzaniem do liturgii świąt odnoszących się do całego Kościoła, a lokalnie tylko co do zmian w randze poszczególnych *commemoratio*, kalendarz krzyżacki nie uległ większym zmianom. Brak własnych świąt ze środowiska związanego z Krzyżakami na przestrzeni blisko 300 lat obecności Zakonu w Prusach, to, jak się wydaje, jedna z ważniejszych przyczyn braku zmian w kalendarzu zakonnym.

W sposób wyraźny kontrastuje z nim *Breviarium* z Włocławka⁷⁵, które zamieszcza wielu nowych świąt. Podobnie wygląda sytuacja, gdy chodzi o kalendarze liturgiczne tych środowisk zakonnych, które wpisały się znacząco w dzieje kościelne interesującego nas obszaru. Chodzi zatem głównie o zakony żebrzące, których kalendarze notują wielu nowych świąt, wywodzących się z tychże wspólnot zakonnych⁷⁶. Taki stan rzeczy miał swoją główną przyczynę, jak się wydaje, w różnym niż u Krzyżaków sposobie podejścia i zaangażowania się

⁷³ W kalendarzach krzyżackich spotykamy najwyższą rangę wspomnienia św. Elżbiety, czego nie widać w kodeksach diecezji warmińskiej. Por. W. Rozynkowski, *Omnes sancti et sanctae Dei. Studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego*, dz. cyt., s.68.

⁷⁴ Z. Różański, *Księgi liturgiczne Biblioteki Seminarium Duchownego we Włocławku. Studium liturgiczno-źródłoznawcze*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, 42(1981), s. 119-121.

⁷⁵ MS 951 z Biblioteki Seminarium Duchownego we Włocławku.

⁷⁶ W. Rozynkowski, *Omnes sancti et sanctae Dei. Studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego*, dz. cyt., s. 255-262.

mendykantów w duszpasterstwo wiernych. Większe otwarcie się na nowe prądy duszpasterskie i liturgiczne skutkowało większymi zmianami w kalendarzu.

6. *COMMUNE SANCTORUM*

Zbiór oficjów wspólnych dla wielu świętych, którzy nie posiadają własnego formularza, zanotowany jest w dwóch miejscach antyfonarza F2: po *temporale* (k. 68-70) i po *sanctorale* (k. 180-208v). Podobny układ spotykamy w F1 i L6, które, podobnie jak F2, w części pierwszej zamieszczają po trzy oficja⁷⁷, natomiast po osiem w części drugiej⁷⁸. Wszystkie formularze zanotowane w F2 występują w kodeksach zachodnio-europejskich, zarówno diecezjalnych jak i zakonnych. Różnią się one od rękopisów F1, F2 i L6 tylko tym, że nie dzielą śpiewów *commune*, lecz zamieszczają w jednym bloku po *sanctorale*. Podobną praktykę stosują inne kodeksy – L5, L10 i L 19.

7. *HYMNARIUM*

W antyfonarzu F2, podobnie jak w kodeksach, hymny mają budowę stroficzną, wyraziste ukształtowanie metryczne, a każda strofa posiada tę samą melodię. Notowane są dwuszpaltowo w jednym bloku na końcu księgi (k. 209-222). Praktyka notowania zestawu hymnów po *commune sanctorum* jest dość powszechna. Ilość hymnów w poszczególnych kodeksach bywa zróżnicowana⁷⁹. Kolejność ich notowania w liturgiku koresponduje z układem oficjów w kalendarzu. Taki porządek prezentują F2 i L6, których *hymnarium* rozpoczyna *Ad cenam agni providi*, hymn związany z oficjum, otwierającym liturgiczną treść antyfonarza – *In Resurrectione Domini*. Problematyka muzyczna tych form zostanie podjęta w dalszej części opracowania.

⁷⁷ *In natali unius evangeliste et apostoli, In nativitate unius martyris et confessoris, In natali plurimorum martyrum et confessorum.*

⁷⁸ *In natali unius apostoli sive plurimorum, In natali unius evangeliste, In natali unius martyris, In natali plurimorum martyrum, In natali unius confessoris et pontificis, In natali unius confessoris non pontificis, In natali plurimorum confessorum, In natali unius virginis et martyris.*

⁷⁹ Porównanie rękopisów krzyżackich w tej kwestii wygląda następująco: F1 – 67, F2 – 74, L5 – 38, L6 – 80, L10 – 31, L19 – 33.

8. STRUKTURA OFICJÓW

Officium divinum było modlitwą, której odprawianie rozciągało się na dzień i noc. Jej układ w antyfonarzu F2 pokrywa się ze schematem przyjętym przez cały średniowieczny Kościół zachodni. Układ poszczególnych godzin kanonicznych, zapisanych w rękopisie, przedstawia się następująco: *Vesperae I* (Nieszpory I), *Completorium* (Kompleta), *Matutinum* (Jutrznia), *Laudes* (Chwalba), *Horae minores* (Godziny mniejsze: Pryma, Tercja, Seksta, Nona) oraz *Vesperae II* (Nieszpory II). W F2 skryptor zasadniczo nie podaje pełnego zapisu wszystkich części oficjum. Zależy to, jak się wydaje, od rangi danego święta. Większość wskazań odnośnie formularza jest podawana w notach rubrycystycznych w formie incipitów.

8.1. *VESPERAE*

Nieszpory wywodziły się z głównego nabożeństwa wieczornego pierwotnego Kościoła, które odprawiano o zmierzchu. Ogólnie przyjęty układ Nieszporów zawierał początkowe wezwanie – *Deus in adiutorium meum intende*, pięć antyfon, po każdej incipit psalmu z melodyczną klauzulą, responsorium, hymn, wersykuł i antyfonę do *Magnificat*⁸⁰. W kodeksie F2 pełna forma z pięcioma antyfonami notowana jest w następujących formularzach: *De Sancta Trinitate*, *De Corpore Christi*, *De s. Elisabeth* oraz *In octava s. Johannis Baptiste*. Ranga oficjum o św. Elżbiecie potwierdza wyjątkową cześć, jaką otaczano świętą w Zakonie Krzyżackim. Podobny układ odnośnie trzech pierwszych oficjów zachowuje F1, natomiast brak w nim formularza o św. Janie Chrzcicielu.

Antyfonarz F2 konsekwentnie notuje antyfonę do *Magnificat* we wszystkich oficjach niedziel, świąt oraz dni powszednich. Ponadto, podobnie jak F1, notuje po formularzu *In Assumptione BMV* zestaw antyfon do Kantyku NMP na poszczególne dni oktawy.

8.2. *COMPLETORIUM*

Kompleta stanowi końcową część modlitwy brewiarzowej dnia i wykonywana jest po Nieszporach. W jej zakres wchodzi: hymn,

⁸⁰ J. Jasiewicz, *Analiza źródłowo-muzykologiczna antyfonarza cysterskiego z 1545 roku z Biblioteki Gdańskiego Seminarium Duchownego w Oliwie, Libri Gedanenses*, t. 21, Gdańsk 2004, s. 39.

werset antyfona i kantyk Symeona – *Nunc dimittis*. Tę część F2 odnotowuje kilkakrotnie, ograniczając się jedynie do podania antyfony.

Chodzi w tym przypadku o następujące oficja: *Dominica Resurrectionis*, *Dominica in octava Pasche*, *In vigilia festum Ascensionis*, *De Corpore Christi*, *In Assumptione BMV*, *In festo Omnium Sanctorum*. Ponadto w trzech formularzach⁸¹ dodatkowo zanotowano – *Nunc dimittis*, co stanowi przejaw praktyki związanej z tradycją diecezjalną⁸². Pod tym względem F2 jest tożsamy z kodeksem F1.

8.3. MATUTINUM

Jutrznia wykonywana była przed wschodem słońca. Jej schemat przedstawia się następująco: invitorium, Psalm 94, hymn i 3 Nokturny⁸³. W omawianym kodeksie powyższy schemat zachowują następujące oficja: *Pars de tempore* – *De S. Trinitate*, *De Corpore Christi*, *Dominica I post octavam Penthecostes*, *In Dedicatione Ecclesiae*; *Pars de sanctis* – *In Nativitate s. Johannis Baptiste*, *In natali s. Petri Apostoli*, *In commemoratione s. Pauli*, *In octava s. Johannis Baptiste*, *De s. Margaretha*, *In vigilia s. Mariae Magdalene*, *Historia de s. Anna*, *In Inventionem s. Stephani Protomartyris*, *In natali s. Laurentii*, *In Assumptione BMV*, *In natali s. Augustini*, *In festo s. Michaeli*, *De s. Hedwigis*, *In natali s. Martini*, *De s. Elisabeth*, *De Praesentationis Mariae Virginis in templo*, *In natali s. Ceciliae*, *In festo s. Katharina*. Oficjum *In festo Omnium Sanctorum* zachowuje również powyższy schemat, ale jako jedyne podaje w większości incipity muzyczne śpiewów. W *Commune sanctorum* prawie wszystkie oficja notują po 3 Nokturny⁸⁴. Jeden Nokturn natomiast konsekwentnie notowany jest w liturgii godzin dni powszednich (*temporale*). Wyszczególnione schematy pokrywają się z analogicznymi w kodeksach F1, L6 i L10, zarówno w części *de tempore* jak i *de sanctis*. Z kodeksów zachodnich najbardziej zbliżony do F2 pozostaje Bambergensis. Największą

⁸¹ Niedziela Zmartwychwstania Pańskiego, Zesłanie Ducha Świętego oraz Boże Ciało.

⁸² J. Harper, *Formy i układ liturgii zachodniej od X do XVIII wieku*, dz. cyt., s. 103.

⁸³ Każdy Nokturn składał się z trzech antyfon z psalmami oraz trzech responsoriów.

⁸⁴ Wyjątek stanowią trzy oficja notowane po *temporale* – *In nativitate unius evangeliste et apostoli*, *In nativitate unius martyris et confessoris*, *In natali plurimorum martyrum et confessorum*, oraz jedno z części po *sanctorale* – *In natali unius confessoris non pontificis*, w których zanotowano tylko jedną antyfonę i jedno responsorium lub antyfonę i kilka responsoriów.

zbieżność wielu europejskich tradycji liturgiczno-muzycznych widać na przykładzie śpiewów *commune sanctorum*.

8.4. *LAUDES*

Nazwa tej części *officium divinum* pochodzi od psalmów 148-150, które rozpoczynają się od słów „*laudate*”. Jej struktura przedstawia się następująco: pięć psalmów z antyfonami, hymn, werset, kantyk Zachariasza z antyfoną. Taki porządek zachowują antyfonarze diecezjalne i zakonne, przy czym nie zawsze notowany jest hymn i werset. W kodeksie F2 większość formularzy z *sanctorale* i *commune*, a także niektóre z *temporale*, notuje po pięć antyfon z psalmami oraz antyfonę do *Benedictus*, niektóre tylko ograniczają się do podania antyfony do kantyku Zachariasza⁸⁵. W tym zakresie F2 podobny jest do zachodnich kodeksów diecezjalnych oraz F1, L6 i L10. Ponadto w *commune sanctorum* widać zbieżność repertuarową z L5 i L19.

8.5. *HORAE MINORES*

Średniowiecze przejęło po starożytności obok podziału dnia według zjawisk przyrody także podział dnia naturalnego i nocy na nierówne godziny⁸⁶. Znalazło to swoje odbicie w liturgii brewiarzowej w postaci tzw. godzin mniejszych – Prymy, Tercji, Seksty i Nony. Struktura tych części jest podobna: hymn, antyfona, trzy psalmy⁸⁷ oraz responsorium brevis. Kodeks F2 zasadniczo wzmiankuje te śpiewy w notach rubrycystycznych w formie incipitów tekstowych. Brak jest tylko odniesień do Prymy. W F2 odnotowano tylko jeden przypadek zapisania responsorium brevis do Tercji, Seksty i Nony⁸⁸. Śpiewy te odnotowuje również kodeks L6 oraz zachodnio-europejskie C, E i M.

9. PROBLEMATYKA MUZYCZNA

Zmiany dokonywane w ciągu wieków na gruncie liturgii znajdowały swoje odbicie w muzyce kościelnej. Wskazuje na to niezwykle urozmaicony repertuar chorałowy. Z punktu widzenia paleografii, ta różnorodność stanowi ważną specyfikę śpiewów gregoriańskich

⁸⁵ Chodzi w tym przypadku o oficja Niedziel w ciągu roku kościelnego oraz dni feriałnych.

⁸⁶ B. Włodarski, *Chronologia polska*, Warszawa 1957, s. 95.

⁸⁷ Zazwyczaj były to trzy części dłuższego psalmu.

⁸⁸ Oficjum *In natali unius apostoli sive plurimorum* (k. 184v).

w procesie badania danej tradycji liturgiczno-muzycznej czy ustalania archetypu konkretnego śpiewu. Trzon modlitw brewiarzowych stanowią psalmy. Na ich bazie budowano podstawową formę śpiewu *officium divinum*, jaką stanowią antyfony i responsoria. Podstawę tonalną śpiewów chorałowych stanowił system modalny oparty na skalach kościelnych zwanych modusami lub tonami⁸⁹. Istniała ścisła zależność pomiędzy tonem, w którym wykonywano psalm, a modus antyfony śpiewanej z tym psalmem⁹⁰. Celem estetycznego połączenia melodii psalmu i antyfony stworzono dla każdego tonu psalmodycznego szereg formuł dyferencyjnych. Ostateczne ukształtowanie terminacji w ramach systemu tonalnego nastąpiło w XII i XIII wieku⁹¹. Praktyka stosowania klauzul psalmodycznych była w średniowieczu powszechna. Potwierdza to komparatystyka rękopisów. Pragnąc wykazać związki genetyczne kodeksu F2 z liturgikami innych tradycji, autor posłużył się metodą węgierskiego mediewisty Zoltana Falvy'ego⁹², który sklasyfikował dyferencje psalmodyczne w poszczególnych tonach psalmowych według wpływów różnych tradycji liturgiczno-muzycznych. Niektóre klauzule posiadają bowiem cechy charakterystyczne dla konkretnych regionów Europy. W związku z tym, konkretna dyferencja psalmodyczna zanotowana w kodeksie lub jej brak (wnioskowanie *ex silentio*) może w pewnych przypadkach stanowić signum *distinctivum* określonej tradycji liturgiczno-muzycznej⁹³. Klasyfikacja tonalna śpiewów występujących w F2⁹⁴, proporcje pomiędzy poszczególnymi tonami oraz wyszczególnienie najczęściej notowanych terminacji w poszczególnych tonach, pozwoli przybliżyć obraz współzależności psalmodii krzyżackiej i innych tradycji liturgiczno-muzycznych.

Rozkład procentowy poszczególnych *modi* w antyfonarzu F2 wygląda następująco: I modus – 23,6%; II modus – 6,4%; III modus – 8,3%; IV modus – 11,2%; V modus – 6,1%; VI modus – 7,3%; VII – 14,8%; VIII – 22,1%.

⁸⁹ E. Hinz, *Chorał gregoriański*, Pelplin 1985, s. 27.

⁹⁰ J. Harper, *Formy i układ liturgii zachodniej od X do XVIII wieku*, dz. cyt., s. 99.

⁹¹ J. Morawski, *Nieznane przekazy dwu tonariusów z antyfonarzy śląskich XIII i XIV w.*, *Saeculum Christianum* 9(2002)2, s. 29.

⁹² Z. Falvy, *Zur Frage von differenzen der Psalmodie*, *Studien zur Musikwissenschaft* 25(1962), s. 160-173.

⁹³ Cz. Grajewski, *Krzyżackie antyfonarze jako źródła przekazu psalmodii*, *Zapiski Historyczne* 69(2004), s. 76.

⁹⁴ Komparatystyka nie uwzględnia *tonus peregrinus*, który bardzo rzadko używany jest w śpiewie godzin kanonicznych.

Powyższe zestawienie wskazuje na dużą nierównomierność występowania poszczególnych tonów w kodeksie. Najliczniej reprezentowane są śpiewy związane z tonem pierwszym i ósmym. Następne według kolejności to modus VII i IV. Najrzadziej reprezentowane są w liturgiku śpiewy przynależne do modus II i V. Zestawienie wykorzystania poszczególnych tonów w różnych tradycjach⁹⁵, wskazuje na pewne podobieństwa w tej kwestii. Zostaną one przedstawione według kolejności: kodeks F2, najbliższa procentowo tradycja zakonna oraz diecezjalna.

Ton I - F2 (23,6%); Bożogrobcy (24,5%); Gniezno (23,6%).

Ton II – F2 (6,4%); Augustianie (6,9%); Kraków (6,8%).

Ton III – F2 (8,3%); Augustianie (8,2%); Kielce (8,3%).

Ton IV – F2 (11,2%); Karmelici (11,2%); Płock (11,8%).

Ton V – F2 (6,1%); Augustianie (6,0%); Kraków (5,7%).

Ton VI – F2 (7,3%); Dominikanie (7,1%); Włocławek (7,2%).

Ton VII – F2 (14,8%); Dominikanie (14,9%); Łask (14,8%).

Ton VIII – F2 (22,1%); Dominikanie (22,4%); Płock (21,1%).

Kolejne zestawienie pokazuje, który z antyfonarzy najbliższy jest F2 w poszczególnych tonach psalmodycznych⁹⁶.

Ton I – F2 (23,6%); L6 (24,5%); ms. 98: diecezjalny, Gniezno (23,6%).

Ton II – F2 (6,4%); F1 (6,5%); ms. 52: diecezjalny, Kraków (6,8%).

Ton III – F2 (8,3%); F1 (8,6%); IF 396: zakonny – augustiański, Żagań (8,2%).

Ton IV – F2 (11,2%); L6 (11,2%); ms. 13: zakonny – karmelitów, Kraków (11,2%).

Ton V – F2 (6,1%); L10 (5,6%); IF 396: zakonny – augustiański, Żagań (6,0%).

Ton VI – F2 (7,3%); L10 (7,2%); ms. 31L: zakonny – dominikański, Kraków (7,1%).

Ton VII – F2 (14,8%); L10 (14,3%); ms. b. s. I-II; diecezjalny, Łask (14,8%).

Ton VIII – F2 (22,1%); F1 (21,3%); ms. 22L: zakonny – dominikański, Kraków (22,4%).

⁹⁵ Zestawienie obejmuje dane procentowe konkretnego tonu psalmodycznego występującego w kodeksie reprezentatywnym dla danej tradycji liturgiczno-muzycznej. Por. Cz. Grajewski, *Formuły dyferencyjne w psalmodii brewiarzowej w źródłach polskich*, Toruń 2004, s. 234-253.

⁹⁶ Kolejność jest następująca: F2, najbliższy F2 kodeks z rodziny liturgików krzyżackich, najbliższy F2 reprezentant innej tradycji liturgiczno-muzycznej.

Zestawienie najbardziej charakterystycznych formuł dyferencyjnych⁹⁷ występujących w poszczególnych tonach psalmodycznych przedstawiono poniżej.

Ton I: zakończenia psalmowe tego tonu nie odbiegają zasadniczo od spotykanych w innych przekazach źródłowych, zwłaszcza diecezjalnych. W F2 wyróżnić należy trzy warianty terminacji: a-a-g-f-gag, a-a-a-g-a-g oraz a-a-g-f-ga-gfed. Pierwsza klauzula, z neumą *torculus* i nutą finalną SOL, reprezentatywna dla kodeksów diecezjalnych, należy do dorobku psalmodii brewiarzowej całej Europy. Druga, zaliczana do zakończeń o charakterze linearnym, notowana jest w F2 sporadycznie, podobnie jak w F1, L10 i L19. Ostatnia zaś, zawierająca w przebiegu melodii charakterystyczny *climacus* z *finalis* na I stopniu modalnym, należy do najbardziej rozpowszechnionych w Europie. Kodeks F2 rejestruje ich kilkadziesiąt. Spośród liturgików zakonnych ten ostatni wariant notują kodeksy m.in. Bożogrobców i Kanoników regularnych laterańskich⁹⁸.

Ton II: druga formuła psalmodyczna zawiera dwie klauzule: f-f-f-e-cd-d oraz f-f-f-cd-d. Pierwsza, z charakterystycznym półtonem fa-mi, znana była w kodeksach francuskich i włoskich⁹⁹, głównie proveniencji zakonnej. Ten wariat występuje głównie w F2 oraz L5, L6, L10 i L19. Druga terminacja, omijająca stopień MI, występuje powszechnie w rękopisach niemieckich, szwajcarskich, węgierskich, a także polskich przekazach diecezjalnych, posługujących się notacją gotycką¹⁰⁰.

Ton III: kodeks F2, podobnie jak F1, przekazuje m.in. dwie charakterystyczne dla trzeciego tonu dyferencje. Pierwsza – c-c-c-ac-agf, związana z tradycją germańską¹⁰¹, znacznie częściej spotykana jest w przekazach diecezjalnych niż zakonnych. Druga terminacja notowana jest w dwóch wariantach: c-c-c-ac-a-g oraz c-c-c-ah-a-g. Obraz tego zakończenia w kodeksach gdańskich nie jest jednorodny. Zdecy-

⁹⁷ Psalmy występujące w liturgii kończą się doksologią *Gloria Patri*, której sześć ostatnich sylab – *saeculorum amen* określa skrót – *euouae*. Dyferencja zaczyna się tam, gdzie rozpoczyna się *euouae*. Por. Cz. Grajewski, *Formuły dyferencyjne w psalmodii brewiarzowej w źródłach polskich*, dz. cyt., s. 38.

⁹⁸ Cz. Grajewski, *Formuły dyferencyjne w psalmodii brewiarzowej w źródłach polskich*, dz. cyt., s. 76.

⁹⁹ J. Pikulik, *Święty Wojciech w polskiej muzyce średniowiecznej*, Warszawa 1996, s. 141.

¹⁰⁰ Cz. Grajewski, *Formuły dyferencyjne w psalmodii brewiarzowej w źródłach polskich*, dz. cyt., s. 91.

¹⁰¹ P. Wagner, *Die Einfuhrung in die gregorianischen Melodien*, t. 1, Leipzig 1911, s. 134.

dowanie w F2 i F1 przeważa wariant pierwszy¹⁰², chętniej wybierany przez tradycje diecezjalne niż zakonne.

Ton IV: charakterystyczne klauzule IV tonu występujące w F2 i F1 prezentują dwie wersje chorału: archaiczną, reprezentatywną dla diecezji – a-g-a-c-g-e, a-g-a-c-g-ef, oraz romańską, związaną z tradycją zakonną – a-g-a-h-g-e, a-g-a-ha-g-ef. W przekazach gdańskich przeważają terminacje pierwszej grupy. Wpływy tradycji zakonnej widoczne są w natomiast poprzez zanotowaną klauzulę: a-g-a-ha-g-e. Na 130 formuł psalmodycznych tonu IV w F2 i F1, 94 przynależą do tradycji diecezjalnej a 36 do zakonnej. Podobna tendencja jest w L10 i L19, odwrotna natomiast w L5 i L6.

Ton V: formułę dyferencyjną wyróżniającą ton V: c-c-d-h-c-a, można odnaleźć praktycznie w każdym antyfonarzu. Przekazy diecezjalne podają jej wersję zmodyfikowaną: c-c-d-h-c-ag. W takiej formie notowana jest także w niektórych źródłach zakonnych, m.in. Augustianów, Bożogrobców, Norbertanów, Kanoników regularnych laterańskich i Krzyżaków. W źródłach tych ostatnich, można spotkać inny wariant tej klauzuli: c-c-d-h-c-agf¹⁰³. W zakończeniach tonu V w F2 można spotkać dopisane inną ręką bemole. Jednak *Si* bemolizowane obce jest strukturze modalnej tonu V przekazanej przez tradycję rękopiśmienną¹⁰⁴.

Ton VI: podstawowa terminacja tonu VI: a-a-f-ga-g-f dominuje wśród zakończeń psalmodycznych notowanych w F2. W najstarszych kodeksach krzyżackich (L10, L19) można spotkać jeszcze wersję zmodyfikowaną poprzez dodanie w najwyższym punkcie melodii dźwięku „H”. W tym przypadku klauzula przybiera formę: a-a-f-gah-g-f¹⁰⁵.

Ton VII: Największy udział wśród dyferencji tonu VII ma klauzula: d-d-e-d-c-ha, której *finalis* przypada II stopniu modalnym. W przekazach gdańskich (F1 i F2) występuje ona w formie wzbogaconej o podwójną nutę „do”: d-d-e-d-c-c-ha. Podobną praktykę widać w innym wariacie: d-d-e-d-dc-d, gdzie z kolei dodano nutę „re”. W tym względzie źródła gdańskie korespondują z krzyżackimi L5 i L6.

¹⁰² W F1 i F2 notowany jest 61 razy, w odróżnieniu od wersji drugiej, która występuje w tych kodeksach 10 razy.

¹⁰³ Tamże.

¹⁰⁴ J. Ścibor, *Geneza struktur modalnych w świetle traktatów „Musica Enchiridionis” i „Commemoratio brevis”*, Lublin 1990, s. 107.

¹⁰⁵ Cz. Grajewski, *Formuły dyferencyjne*, dz. cyt., s. 164.

Ton VIII: spośród kilku charakterystycznych zakończeń psalmodycznych tonu VIII, występujących w F2, wymienić należy: c-c-h-c-a-g, c-c-a-c-d-c oraz c-c-h-c-a-gag. Dwie pierwsze klauzule należą do najpopularniejszych i spotykane są praktycznie w każdym antyfonarzu, niezależnie od proveniencji kodeksu. Ostatnia terminacja, zakończona neumą *torculus*, jest wyróżnikiem tradycji diecezjalnej i spotykana jest w rękopisach czeskich, węgierskich, szwajcarskich oraz włoskich¹⁰⁶. Zatem przekazy gdańskie, podobnie jak m.in. kodeksy Bożogrobców, Augustianów, Kanoników regularnych laterańskich notujące tę dyferencję, sytuują się bliżej tradycji diecezjalnej¹⁰⁷.

Kolejnym obszarem, który daje możliwość poznania specyfiki danego manuskryptu, jest *hymnarium*. Repertuar zapisany w kodeksie F2 nie odbiega od tego, jaki prezentują inne antyfonarze krzyżackie. Brak jest kompozycji oryginalnych, natomiast podobieństwo melodii wykazuje znaczną zbieżność z kodeksami okręgu bawarsko-szwajcarskiego, kolońskiego, krakowskiego i węgierskiego¹⁰⁸.

Omawiając problematykę muzyczną antyfonarza F2, należy zwrócić uwagę na oficjum *Dominica Resurrectionis* (k.2-2v), w którym zanotowano śpiew *Kyrie eleyson*. Jako integralna część *Ordinarium missae*, notowany jest on zasadniczo w gradualach¹⁰⁹. W tym samym miejscu zamieszczają ten śpiew kodeks F1 oraz diecezjalny z Bambergu¹¹⁰. Melodyka zapisu w F2 koresponduje z *Kyrie paschale*¹¹¹, występującym w Katalogu M. Melnickiej¹¹² pod numerem 39. Obecność tego śpiewu w *officium divinum* może świadczyć o praktyce liturgicznej Zakonu Niemieckiego, polegającej na łączeniu oficjum Wielkiej Nocy z Mszą św.

Dokonując podsumowania tej części opracowania, należy stwierdzić, że antyfonarz F2, podobnie jak inne kodeksy krzyżackie, w warstwie muzycznej nie stanowi monolitu. Przeważają w nim jednak cechy chorału reprezentatywne dla tzw. wersji archaicznej, bliższej kodeksom związanym z tradycją diecezjalną. Potwierdza to profil tonalny F2, w którym jedynie ton IV oraz VII skłaniają się ku tradycji za-

¹⁰⁶ Z. Falvy, *Zur Frage von differenzen der Psalmodie*, dz. cyt., s. 169.

¹⁰⁷ Cz. Grajewski, *Krzyżackie antyfonarze*, dz. cyt., s. 84.

¹⁰⁸ H. Piwoński, *Hymny brewiarzowe*, dz. cyt., s. 348.

¹⁰⁹ J. Pikulik, *Indeks śpiewów Ordinarium missae w gradualach polskich do 1600 r.*, w: *Muzyka religijna w Polsce*, t. 2, Warszawa 1978, s. 143.

¹¹⁰ *Corpus Antiphonarium Officii. Manuscripti cursus Romanum*, dz. cyt., s. 180.

¹¹¹ *Graduale Triplex*, Solesmes 1979, s. 710.

¹¹² M. Melnicki, *Das einstimmige Kyrie des lateinischen Mittelalters*, Regensburg 1954.

konnej. Może to świadczyć o wzajemnym przenikaniu się w średniowieczu różnych tradycji liturgiczno-muzycznych.

Powyższe zestawienia dotyczące tonów psalmodycznych oraz formuł dyferencyjnych z uwzględnieniem obszaru ich występowania, zdają się potwierdzać wnioski, które dotyczyły pokrewieństwa repertuaru środowiska reprezentowanego przez kodeks z Bambergu. Może to wskazywać na ciągłość rozległych kontaktów kultury muzycznej Polski z tym ważnym ośrodkiem życia liturgiczno-muzycznego średniowiecznej Europy. Szczególnie ożywione były kontakty Bambergu z Polską w okresie od XI do XIV wieku. Do ich ożywienia przyczynił się być może przyjazd z misją apostolską na Pomorze św. Ottona z Bambergu w 1124 roku¹¹³. Podtrzymywali je także późniejsi władcy polscy, m.in. Mieszko II, Władysław Herman oraz Bolesław Krzywousty¹¹⁴.

Obecność wśród poszczególnych tonów psalmodycznych F2, śladów tradycji muzycznych Bożogrobców, Augustianów i Dominikanów, zdaje się potwierdzać ich wspólne historyczno-liturgiczne korzenie.

10. CZAS I MIEJSCE POWSTANIA MANUSKRYPTU

Brak kolofonu i ubytki wielu kart stanowią największą trudność w dokładnym określeniu czasu powstania danego kodeksu i jego proveniencji. Znaczna odległość w czasie sprawia, że koniecznością staje się szukanie genezy danego antyfonarza na drodze komparatystyki z innymi źródłami, których pochodzenie zostało lepiej udokumentowane, a także m.in. poprzez analizę pisma, notacji muzycznej, zdobnictwa. Kluczowa jednak w tej kwestii wydaje się być analiza kalendarza¹¹⁵, struktury oficjów oraz psalmodii. Z taką sytuacją spotykamy się w związku z analizą antyfonarza z Kościoła Mariackiego w Gdańsku.

Otto Gunther w swoim Katalogu podaje ogólną charakterystykę wielu kodeksów, w tym *Ms. Mar. F 405*¹¹⁶, określając czas jego powstania na XV wiek. Dotychczasowa analiza różnych parametrów kodeksu, ze szczególnym uwzględnieniem kalendarza, wydaje się

¹¹³ Z. Jachimecki, *Historia muzyki polskiej*, Kraków 1920, s. 13.

¹¹⁴ A. Gieysztor, *Bamberg i Polska w XI i XII w.*, *Studia źródłoznawcze* 15(1971), s. 71.

¹¹⁵ J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii od schyłku IV do końca XVIII w.*, Warszawa 1972, s. 248.

¹¹⁶ O. Gunther, dz. cyt. s. 456.

wskazywać na okres nieco wcześniejszy, a mianowicie II poł. wieku XIV.

Rękopis uwzględnia uroczystość Trójcy św., którą wprowadzono do liturgii w 1334 roku¹¹⁷. Odnotowane są również święta wprowadzone do kalendarza zakonnego przez wielkiego mistrza Winrycha von Kniprode (1352-1382), a mianowicie: *Ascensionis Domini* oraz *Corporis Christi*. Brak jest natomiast w F2 święta *Praesentationis Mariae*, które papież Grzegorz XI obchodził w 1371 roku¹¹⁸. Kolejne święto – *Visitationis Mariae*, które wprowadził papież Urban IV w 1389 roku, także nie zostało odnotowane w kalendarzu liturgicznym F2. Może to stanowić przesłankę ku wcześniejszemu powstaniu rękopisu (*terminus ad quem*). Warto zaznaczyć, że obydwie oficja Maryjne znalazły swoje odbicie w kodeksie F1, gdzie zostały zamieszczone z jeszcze dwoma innymi oficjami (św. Małgorzata, św. Jadwiga), na końcu rękopisu, po *hymnarium*.

Brak jest natomiast w Katalogu Gunthera informacji o skrypcorze i miejscu powstania liturgicznej księgi. Pozostajemy zatem w sferze przypuszczeń. Antyfonarz mógł powstać w Gdańsku albo poza jego granicami. Historia gdańskich skryptoriów z tego okresu nie jest dobrze udokumentowana. Kodeks mógł być także ofiarowany lub zamówiony dla budującego się w tym czasie Kościoła Mariackiego (1343-1502). Miastem, które poza Gdańskiem należałoby wziąć pod uwagę, wydaje się być Toruń, w którym wcześniej niż w Gdańsku rozwinęła się sztuka rzemieślnicza¹¹⁹. W późnym średniowieczu miasto było najważniejszym ośrodkiem wytwarzania manuskryptów na terenie Pomorza Wschodniego i stwarzało dogodne warunki do kopiowania i zbytu rękopisów. Łatwiej było tu o potrzebne do pisania materiały – papier i pergamin, oraz teksty do kopiowania. Łatwiej też było uzyskać zamówienie na wykonanie kodeksu, aby potem sprzedać go z zyskiem¹²⁰. Wśród wielu znakomitych rzemieślników tego miasta w XIV wieku wymieniana się malarzy, którzy oprócz malarstwa monumentalnego uprawiali malarstwo miniaturowe, którego odbicie mamy w kodeksach liturgicznych. Oni to, często nie posiadając własnego

¹¹⁷ H. Piwoński, *Kult świętych*, s. 336.

¹¹⁸ B. Nadolski, *Liturgika*, dz. cyt., s. 136.

¹¹⁹ A. Karłowska-Kamzowa, *Środowiska miejscowe*, w: *Malarstwo gotyckie na Pomorzu Wschodnim*, red. J. Domasłowski, Warszawa-Poznań 1990, s. 209.

¹²⁰ E. Potkowski, *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*, Warszawa 1984, s. 81.

cechu, całkowicie mogli zaspakajać zamówienia zamożnych kościołów parafialnych¹²¹.

Przesłanką wskazującą właśnie na Toruń jako miejsce powstania F2 mogą być późniejsze szczególne zamówienia składane przez Kościół Mariacki w Gdańsku odnośnie wyposażania świątyni. Do nich zaliczyć należy dwunastometrowy zegar astronomiczny z lat 1464-1470, dzieło mistrza H. Duringera z Torunia. Wspomnieć należy także czterotomowy wielki antyfonarz z lat 1512-1513, którego twórcą był Wenzel Grunau, również z Torunia¹²².

Czy *Ms. Mar. F 405* mógł być rzeczywiście produktem jednego ze skryptoriów tego miasta, trudno dziś jednoznacznie stwierdzić. Po blisko sześciu wiekach wydaje się, że w tej kwestii pozostają nam w dalszym ciągu tylko przypuszczenia, mniej lub bardziej prawdopodobne.

ZAKOŃCZENIE

Z pewnością przedstawione studium nie wyczerpuje problematyki zarysowanej w tytule, a skromne ramy artykułu pomieszczą co najwyżej zasygnalizowanie bogatej tematyki. Przygotowywane przez autora kolejne opracowania naukowe kodeksów krzyżackich, znajdujących się w zbiorach Biblioteki Gdańskiej PAN, poszerzą z pewnością naszą wiedzę na temat liturgii sprawowanej w średniowiecznym Gdańsku, który, otwierając się na wpływy kultury zachodniej, stał się zarazem jej wspaniałym nośnikiem.

SUMMARY

LITURGICAL AND MUSICAL TRADITION OF ST. MARY'S CHURCH IN GDAŃSK IN THE LIGHT OF THE MANUSCRIPT MS. MAR. F 405 FROM THE LIBRARY OF THE POLISH ACADEMY OF SCIENCES IN GDAŃSK

The present study contributes to the extensive research carried out on the mediaeval musical culture in Poland, particularly in the Pomeranian Region. This paper is not only a monographic elaboration

¹²¹ A. Karłowska-Kamzowa, *Środowiska miejscowe*, art. cyt., s. 220.

¹²² H. Piwoński, *Hymny brewiarzowe*, dz. cyt., s. 39.

on Ms. Mar. F 405 code. Additionally, it attempts to determine its position against a background of various other kinds of Polish and European liturgical and musical tradition.

The antiphonary contains both *de tempore* and *de sanctis* breviary chants, including *commune sanctorum* compositions. It is certainly a second part of a two-volume antiphonary (the first part containing Advent, Christmas and Lent is unknown), as it begins with Vespers from the office of the Lord's Resurrection's Sunday. The code is not complete. The fact that a lot of pages are missing, including the colophon, makes it impossible to read some offices and hinders to determine the time and place of the antiphonary's origin.

The book is bound in oak panels coated with skin. There are some other characteristic features noticeable in the book's construction, for example some practical devices in the form of metal corners and bars, a separate spot serving to fasten the book to a stand and a lack of stamps which were first used in the 15th century. These qualities indicate the 14th century as the time of the book's origin.

The code was written in Gothic minuscule commonly used in the middle ages (called also a texture) on parchment folios (having some features of the northern parchment: "charta theutonica"). The ornamentation of the code is rather simple and strictly related with the divine office (liturgy of the hours). Liturgical chanting was recorded in a rhombic notation, called Gothic, which is monophonic, generally typical of the diocesan chorale.

The comparison of Ms. Mar. F. 405 with the Teutonic codes (F1, L6 and L10) and the diocesan antiphonary from Bamberg (the 12th century) makes it possible to ascertain their repertoire similarity.

In the musical layer, the code is not a monolith, however its tonal profile fits within the diocesan practice much better than within the monastic tradition. It is possible to notice the impact of the latter practice mainly in the chants of the 4th and 7th tone. Undoubtedly, it is evidence of the mediaeval practice of an intermingling of different kinds of liturgical and musical tradition.

The place of the manuscript's origin remains an open question. The script might have been created both in Gdańsk, and outside the city's borders. Numerous arguments associated with this matter indicate mediaeval Toruń, as it was at that time an energetic center of culture and craftsmanship. The Ms. Mar. F 405 was written six hundred years ago and it seems that at this point we have to make do with mere suppositions.